

'Het Nederlands diminutiefsuffix; een morfonologische proeve'

A. Cohen

bron

A. Cohen, 'Het Nederlands diminutiefsuffix; een morfonologische proeve.' In: *De Nieuwe Taalgids* 51 (1958), p. 40-45.

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/cohe001nede01_01/colofon.htm

© 2002 dbnl / A. Cohen

Het Nederlands diminutiefsuffix; een morfonologische proeve.

1. Inleiding.

Dit artikel bevat de behandeling van een onderdeel van de morfologie van het Nederlands, dat zich bij uitstek leent voor de illustratie van de methode der moderne linguïstiek waarbij zonder gebruikmaking van historische gegevens getracht wordt een beschrijving te geven van de structurele samenhang van bepaalde taalfeiten.

Het materiaal dat hierbij ter sprake zal komen is reeds eerder het onderwerp geweest van enkele studies, met name van Kruisinga ¹⁾ en van Ginneken ²⁾. De rechtvaardiging voor het schrijven van dit artikel is dan ook niet zozeer gelegen in de pretentie nieuwe feiten aan het licht te brengen als wel door een systematische ordening te komen tot een beter inzicht in de samenhang die er bestaat tussen het fonologisch en morfologisch vlak van het Nederlands; dit laatste vormt immers het gebied van de morfonologie.

De morfo(fo)nologie behandelt de fonologische structuur van de morfeemvarianten, ook wel alternanten genaamd. Zo kunnen wij b.v. de Ned. meervoudscategorie als een morfeem weergeven dat als alternanten o.m. de volgende vormen telt {-s, -ə, -jə, -wə}. Dat hier sprake is van een en dezelfde morfologische categorie blijkt uit het feit dat genoemde vormen complementaire distributie vertonen, d.w.z. geen van deze komt voor in precies dezelfde omgeving waarin een der andere aangetroffen wordt ³⁾, terwijl zij de functie 'meervoudsaanduiding' gemeen hebben.

De varianten die in een bepaalde morfologische categorie optreden kunnen a. zuiver fonologisch, b. grammaticaal bepaald zijn of c. onregelmatig zijn ⁴⁾.

- a. *Fonologisch*, of zo men wil fonetisch, bepaald zijn b.v. de varianten, alternanten, van het prefix *-on*: /ɔn/ in *ondankbaar*, /ɔm/ in *onbeleefd*, /ɔŋ/ in *onklaar*. Wij kunnen deze alternanten samenvatten door uitgaande van de basisvorm /ɔn/ vast te stellen dat /n/ 'verandert' in /m/ voor labialen /p, b/, wegvalt voor /m, n/ en in /ŋ/ verandert voor velaren /k, χ/. (De term 'verandering' moet daarbij uitsluitend synchronisch gezien worden; er wordt hiermee niet bedoeld op een historisch proces. Misschien verdient het dan

1) E. Kruisinga, *De vorm van de verkleinwoorden*, Nwe Tlg. 9, blz. 96-7; 1915.

E. Kruisinga: *A Grammar of Modern Dutch*, London, 1924.

E. Kruisinga: *Diminutieve en affektieve suffixen in de Germaansche talen*, Med. Kon. Ned. Ac. v. Wet., N.R. deel 5, nr. 9,'42., 443-504.

2) J. van Ginneken, *Het fortisleniskarakter der oud-nederlandsche neus- en vloeiklanken leeft nog voort in de vormen der verkleinwoorden*, Onze Taaltuin III, 1934; blz. 169-173.

3) Toch komen uitzonderingen voor; vgl. *vaderen* (plechtige vorm) en *vaders*; *appelen* naast *appels*.

4) Zie b.v. J. Greenberg, *Essays in Linguistics*, Un. of Chicago Press, 1957; blz. 25; voorts L. Bloomfield, *Language*, 211.

ook aanbeveling, ter voorkoming van misverstanden, de term 'modificatie' te gebruiken, die niet onmiddellijk diachronische associaties oproept.)

Zo bestaat er ook onderscheid tussen de vormen /-ər/ en /-dər/, die optreden als alternanten van het comparatiefsuffix, waarbij de laatste voorkomt na een slot /-r/; vgl. *groter, duurder*.

Het valt niet altijd even gemakkelijk bij morfonologische alternatie een basisvorm aan te wijzen, maar in de zojuist genoemde gevallen komen resp. /ɔn/ voor het prefix *-on*, (dat steeds voorkomt voor klinkers en alle medeklinkers behalve de genoemde) en /ər/ voor het comparatief suffix *-er* in aanmerking.

Genoemde vormen zijn het meest frequent en aan de minste beperkingen onderhevig; bovendien geldt het hier productieve affixen.

- b. *Paradigmatisch of grammaticaal* bepaalde alternanten zijn b.v. de allomorfen {schrijf = schrijv}: {schreef = schreev} vergeleken met {blijft = blijv}: {bleef = bleev}.
- c. Onregelmatig zijn tenslotte die alternaties die, in tegenstelling tot de onder a. genoemde niet fonologisch bepaald, noch in tegenstelling tot die onder b. niet onder een paradigmatisch schema gebracht kunnen worden. Dit geldt b.v. voor de praesensvormen van het enkelvoud van het werkwoord *zijn*: *ben, is* en *imp. wees*.

2. Fonologisch uitgangspunt.

Om in het geval van fonologische bepaaldheid der alternanten vast te kunnen stellen welke regels voor de diverse modificaties gelden, is het noodzakelijk eerst een afdoende fonologische analyse van de morfeeminventaris van de te onderzoeken taal te maken. Hierbij wordt onder 'morfeem' verstaan het kleinste betekenisdragend taalbouwsel. In ons geval is het Nederl. diminutief suffix zo'n morfeem. Maar ook de stam waaraan het vastgehecht is kan een morfeem genoemd worden. Het verkleinsuffix heet ook wel een 'gebonden' morfeem omdat het niet geïsoleerd voorkomt, maar altijd nauw is verbonden met een voorafgaand morfeem (of morfemen) waarmee het één woord vormt.

Voor het Ned. erkennen wij nu de volgende fonemen:

- a. *Medeklinkers* /p, b, t, d, k, f, v, w, s, z, χ, h, m, n, ŋ, l, r, j/. Over dit deel van de Ned. foneeminventaris bestaat weinig onenigheid. Aangetekend zou kunnen worden dat in sommige vormen van het A.B.N. ook nog een fonematisch onderscheid gemaakt wordt tussen /χ/ en /γ/.
- b. *Klinkers*: voor ons doel zijn vooral belangrijk de z.g. lange of 'ongedekte' klinkers, d.w.z. die welke aan het eind van een woord voor kunnen komen. Hiertoe behoren ook de z.g. diftongen of tweeklanken, waarbij dan steeds de vraag rijst: moeten zij (ongedekte klinkers en/of tweeklanken) mono- of bifonematisch geïnterpreteerd worden?

In principe kunnen alle ongedekte vokalen met inbegrip van de tweeklanken als combinaties opgevat worden van korte gedekte klinker gevolgd door een consonantfoneem: [i:] = /ij/, [e:] = /Ej/. Deze interpretatie wordt door de meeste Amerikaanse linguïsten verkozen boven

de bij ons meer gebruikelijke monofonematische ¹⁾. Een andere bifonematische oplossing wordt voorgesteld door W.G. Moulton ²⁾, waarbij genoemde klinkers opgevat worden als combinaties van korte klinkerfonemen; dus [i:] = /I/, [e:] - /EE/ enz.

Een bifonematische analyse lijkt mij de aangewezen oplossing voor de combinatie [a:] als in *aai*, [i:w] als in *kieuw*, [e:w] als in *eeuw*, [o:] als in *fooi*, [u:] als in *roei*, [y:w] als in *ruw*. Deze vormen m.i. een groep: /aj, iw, ew, oj, uj, yw/ die zich onderscheidt van de groep der ongedekte vokalen enerzijds en de diftongen anderzijds omdat er commutatie mogelijk is van het laatste element /-j/ of /-w/ met andere consonantfonemen ³⁾.

Het eerste element valt samen met de ongedekte klinkers, resp. /a, i, e, o, u, y/. Aangetekend moet worden dat de slot /-w/ in b.v. *eeuw* een sterk bilabiale of geronde artikulatie krijgt die een klankwaarde heeft die vergeleken kan worden met de Engelse [w]; deze ronding gaat vaak verloren wanneer een klinker volgt: b.v. *eeuwen* met labiodentale [ʋ], nagenoeg gelijk aan de begin [ʋ] in *weet*.

Zonder verder in details betreffende de fonologische analyse van de ongedekte klinkers en tweeklanken te treden kunnen wij vaststellen dat voor ons doel het wordeinde dat een lid van deze categorieën vertoont op analoge wijze geïnterpreteerd zal worden, t.w. slotklinkerfoneem /-V/ of in woorden van de *aai*-groep: /-j/ of /-w/.

Wat de gedekte klinkers betreft kunnen wij zeer kort zijn, aangezien zij nooit aan het wordeinde van Ned. woorden voorkomen.

Rest tenslotte de neutrale klinker /ə/ die wel aan het wordeind voor kan komen, maar dan in ongeaccentueerde lettergrepen.

Volledigheidshalve dient er op gewezen te worden dat van de consonanten slechts die behandeld zullen worden, welke ook aan het wordeinde kunnen voorkomen, t.w. /p, t, k, f, w, s, χ, j, l, r, m, n, ŋ/.

3. De alternanten.

Het Ned. verkleinsuffix wordt gekenmerkt door de volgende vormen:

- a. /-tjə/ Na ongedekte klinkers /-V/, al of niet met accent vinden wij steeds /-tjə/. B.v. *laatje, zeetje, spietje, strootje, koetje, reutje, reçutje*; zo ook na diftongen: *eitje, touwtje, truitje* enz.

In onbeklemtoonde slotsyllaben: na /ə/ in *jongetje* en zwakbeklemtoonde b.v. in *'autòotje, 'omàatje, 'opòetje, 'natiètje*, enz.

Hierbij sluiten zich ook aan de bovengenoemde combinaties van de 'aai-groep'; b.v. *aaitje, leeuwtje, nieuwtje, fooitje, (vloeitje), duwtje*, dus na slot /-j/ of /-w/. Deze zelfde alternant /-tjə/ wordt gevonden na de medeklinkers /n, l, r/, wanneer ze voorafgegaan worden door een ongedekt klinkerfoneem: *maantje, beentje, tientje, boontje, deuntje, zoentje* als ook na diftongen:

- 1) B.v. G.L. Trager-H.L. Smith in *Outline of English Structure*. Volgens mondelinge mededeling zouden zij in principe een dergelijke analyse willen laten gelden voor alle Germaanse talen.
- 2) W.G. Moulton, *Syllabic Nuclei and Final Consonant Clusters in German* in bundel *For R. Jakobson*, Den Haag, 1956; blz. 379.
- 3) Zie ook: A. Cohen, *The Phonemes of English*, Nijhoff, Den Haag, blz. 99.

greintje, clowntje, tuintje. Zo ook *wagentje* na onbeklemtoonde /ə/. Na // b.v. in *paaltje, keeltje, wielkje, zooltje, stoeltje, geultje, zeiltje, kuiltje, Paultje*. Voorts met onbeklemtoonde slotsyllabe bevattende /ə/: *lepeltje, tafeltje*. Met /-r/ als slotfoneem: *paartje, weertje, kiertje, oortje, boertje, deurtje, uurtje*; (geen slot /-r/ na tweeklanken) onbeklemtoond: *kikkertje, wekkertje*, en zwak beklemtoond: *traktortje, motortje* met mogelijke korte of gedekte klinker, (maar zie verder b).

- b. /-ətjə/. Na slotconsonanten /m, n, ŋ, l, r/ voorafgegaan door gedekte vocalen die de klemtoon hebben:

kammetje, remmetje, simmetje, kommetje, gummetje enz.

kannetje, pennetje, pinnetje, bonnetje, (dunnetjes);

wangetje, strengetje, ringetje, tongetje, -; maar ook bij zwak, beklemtoonde woorden op *-ling*: *wandelingetje, en leerlingetje*¹⁾ (vgl. evenwel 3e) *balletje, relletje, pilletje, wolletje, pulletje;*

karretje, sterretje, -, torretje.

- c. /-jə/. Na slot /p, t, k, f, s, χ/ voorafgegaan door gedekte of ongedekte vocaalfonemen en na consonant-combinaties:

lapje, aapje, stepje, streepje, enz.; *kuipje* enz.

latje, maatje, bedje, spleetje; geitje, houtje, kuitje;

pakje, staakje, flikje, piekje, hokje, strookje; rijkje, luikje;

drafje, staafje, bofje, stoofje, gleufje, boefje; lijfje, kuifje;

dasje, gaasje, visje, briesje, bosje, poosje, neusje, Guusje; reisje, pluisje;

lachje, laagje, wegje, oogje, kroegje; vijgje, tuigje;

walsje, mandje, gansje, hondje enz.

Maar naast *wegje* vindt men ook *weggetje*, terwijl het verkleinwoord van *big* steeds *biggetje* is; *vlaggetje*.

- d. /-pjə/. Na /m/ voorafgegaan door beklemtoonde ongedekte vocaal:
braampje, zweempje, striempje, oompje, bloempje; rijmpje, duimpje;
Zo ook na onbeklemtoonde /ə/: *bodempje* etc. Hieronder kunnen ook gerekend worden gevallen als *filəmpje, worəmpje*.

- e. /-kjə/. Na /ŋ/ voorafgegaan door een onbeklemtoonde /ə/:
woninkje, koninkje, p a l i n k j e, beslissinkje (maar *leerlingetje*).

De totnogtoe genoemde vormen, 3a-e, kunnen wij als fonologisch bepaald beschouwen. Uitgaande van de basisvorm /-tjə/ kunnen wij vaststellen dat deze voorkomt na ongedekte klinkers, met inbegrip van /ə/, en tweeklanken; voorts na finale /-n, -l, -r/ mits voorafgegaan door ongedekte klinker of tweeklank, ongeacht het accent, en na /-j, -w/.

Er treedt modificatie van /-tjə/ op →; /-pjə/ na /m/

t → k /-kjə/ na /ŋ/

t verdwijnt /-jə/ na /p, t, k, f, s, χ/ en na cons. comb.

1) Prof. van Haeringen was zo vriendelijk mij attent te maken op deze vorm. Voor deze en andere waardevolle opmerkingen ben ik hem hoogst erkentelijk.

/ə/ wordt ingelast →

/-ətjə/ na /m, n, ŋ, l, r/ (na gedekte klinker).

Mede bepalend (dus behalve slotfoneem) zijn accent en aard van voorlaatste klinkerfoneem. Wij moeten op morfonologische gronden onderscheid maken tussen onbeklemtoonde en zwak beklemtoonde lettergrepen: vgl. *konīnkje* en *leerlingetje*. Ook geeft het verschil tussen *balletje* en *baaltje* etc. indicaties omtrent de interpretatie van gedekte klinkers tegenover ongedekte ¹⁾.

Een volledige samenvatting van de spreiding van de allomorfen van het dim. suffix zou men kunnen geven door een onderscheid te maken tussen ongedekte klinkers en tweeklanken enerzijds = /V/, en gedekte klinkers anderzijds = /V'/; voorts door aan te geven of een syllabe, waar dit relevant is voor het optreden van een bepaalde allomorf, onbeklemtoond /' of zwak beklemtoond /' is.

{-tjə}	na finale /-V̇, V̇, V̇/	/V̇n, V̇l, V̇r, V̇j, V̇w/
		V̇n, V̇l, V̇r
{-əjtə}	na finale	/V̇'m, V̇'n, V̇'ɓ, V̇'l, V̇'r/
		V̇ɓ
{-pjə}	na finale	V̇m
		V̇m
{-kjə}	na finale	V̇ɓ
{-je}	na finale	/p, t, k, f, s, ʒ/

f. Mede *paradigmatisch* bepaald zijn vormen als:

gaatje (: gat, mv. gaten), *vaatje* (: vat, mv. vaten), *glaasje* (: glas, mv. glazen), *daagjes* (: dagen) dat altijd in het mv. voorkomt (vgl. een *dagje* ouder) enz. Verder: *kindertjes*, *eiertjes* beide steeds in het mv. en kennelijk afgeleid van de mv. vormen. (Daarnaast *lammetjes* dat het normaal patroon volgt).

g. *Onregelmatig*: *Jantje* ²⁾, *bloemetje* ³⁾ en vormen als *poppetje*, *weggetje*, *bruggetje*, *vlaggetje*, *kippetje* enz., die als dubbelvormen optreden naast de regelmatige: *popje*, *wegje*, *brugje* (en misschien *vlagje*, *kipje*). De eenvoudigste uitleg is dat zij evenals de onder f) genoemde vormen van een meervoudsvorm afgeleid zijn, hoewel dit voor *weggetje* niet opgaat. Het lijkt mij dan ook verkieslijk ze eenvoudig als onregelmatig te classificeren.

Interessant is misschien op te merken dat er onbeschaafde *-ie-* vormen op-

- 1) Een ingenieuze verklaring levert van Ginneken (zie *Inleiding* noot 2): het verschil schuilt volgens hem in het leniskarakter van /l, m, n, r, ŋ/ na gedekte klinkers, vergeleken met hun fortisstatus (sterker gearticuleerd en langer) voor slotcons., b.v. *haNd*, *veLd*, enz. (blz. 173 o.c.). Het leniskarakter van de nasalen en liquidae in finale positie zou volgens hem beschermd worden door invoeging van een svarabhakti vocaal /-ə-/. Maar dit zou met evenveel recht moeten gelden voor slot /l, n m, r/ na ongedekte klinkers!
- 2) Dit wordt door Prof. Heeroma in zijn stelling bij zijn diss. als een Friese leenvorm gekenschetst.
- 3) Door Kruisinga verklaard als afgeleid van de meervoudsvorm; ook zou volgens K. deze vorm geen meervoudsvorming toelaten (o.c. *Inleiding* noot 1 Med. Acad. p. 479). Vgl. evenwel: 'een *bloemetje* meebrengen' en 'de *bloemetjes* buiten zetten'. Volgens Prof. van Haeringen zou de /u/ naast /i/ en /y/ een aparte plaats innemen in het vocaal-systeem van het Ned.; vandaar vormen als *prietmetje* (vgl. noot 1 pag. 4).

treten in alle gevallen waar geen /t/ in het suffix voorkomt: b.v. wel: *apie, streepie, pakkie, boffie, draffie, dassie, vissie, lachie, oogie, boompie, hempie*, enz. maar niet **gaatie, *houtie, *beetie* of **bonnetie, *balletie* e.d.

De aanwezigheid van /t/ schijnt een beschermende invloed te hebben op de handhaving van de /jə/-vorm. Waar de /t/ 'verdwijnt' wordt ook de *ie*-vorm mogelijk: b.v. *vuist: vuistje-vuissie*.

4. Conclusie.

Uit de behandeling van een enkel detail van het Ned. taalsysteem, t.w. de vorming van het diminutief suffix, blijkt hoe nauw de samenhang is tussen de morfologie en de fonologie van een bepaalde taal. Het gebied waar dit het duidelijkst naar voren komt is de morfologie, die tot taak heeft de fonologische structuur der morfemen (kleinste betekenisdragende taalbouwsels) te bestuderen en de modificaties die optreden bij samenvoeging van morfemen binnen het woord: in dit geval van stam en verkleinsuffix, en tenslotte die klankmodificaties die een morfologische functie hebben (ablaut) ¹⁾.

Het lijkt mij van principiëel belang vast te stellen dat een uitgebreidere studie van de morfonologie van het Ned. licht zal kunnen werpen op tot nog toe niet geheel opgehelderde problemen betreffende het fonologisch systeem van het Ned. Zonder hierop vooruit te willen lopen zou ik willen besluiten met te wijzen op een mogelijke herinterpretatie van de gedekte klinkers die als groep zo duidelijk verschillen zowel fonetisch als distributioneel van de ongedekte (z.g. lange) klinkers en tweeklanken.

A. COHEN.

1) Zie Trubetzkoy, *Principes de Phonologie* (Franse editie van *Grundzüge*) p. 339 (= TCLP IV, 1931, p. 162).